
Rond de jaren zestig van de vorige eeuw was de rorschachtest buitengewoon populair, tegenwoordig gebruiken psychologen hem amper nog. Maar hij is nog lang niet uit de praktijk verdwenen — met name adepten van het psychoanalytisch denken en functionarissen bij personeelszaken raken er niet op uitgekeken.

Vlekkentest

Plaat 9 van de rorschachtest.

DOOR JACQUES VAN RILLAER

N het midden van de negentiende eeuw stimuleerde de Duitse arts en dichter Justinus Kerner zijn poëtische verbeelding op een wel heel bijzondere manier. Zoals kinderen in platgedrukte besjes en vliegenkopjes en wolken allerlei figuren zien, zo zag hij figuren in inktvlekken. Hij morste nogal eens inkt, legde door zijn toenemende blindheid op de nog natte inkt een vel papier, en ontwaarde bij het uiteenhalen van de vellen wonderlijke arabesken en voorstellingen die zijn dichterhart sneller deden kloppen. Hij werd allengs handiger in het maken van mooie symmetrische vlekken, en nadat een van zijn vrienden er de naam *Klecksographie* aan had gegeven ('Klecks' is vlek), werd het volgens Kerner een heuse rage in München en omstreken. Het bundeltje gedichten dat hij geïnspireerd door de inktvlekken schreef, werd in 1890 door zijn zoon uitgegeven als *Klecksographien*.

Klex was ook de bijnaam die Hermann Rorschach van zijn medeleerlingen in de hoogste klassen van de Kantonsschule in Schaffhausen had gekregen. Misschien hield hij van het inktvlekken spel, of van de dichtbundel, maar misschien ook dat die bijnaam hem later in een bepaalde richting duwde — wat wel *Verpflichtung des Namens* is genoemd. Zijn biograaf vond de samenloop in ieder geval te buitengewoon om toevallig te zijn.¹

Inktvlekken

Het ziet er naar uit dat Alfred Binet en Victor Henri in 1895 de eersten zijn geweest die voorstelden om inktvlekken te gebruiken om het vermogen tot fantaseren na te gaan. 'Neem een bizar gevormde inktvlek op een stuk wit papier: sommigen zegt die niets, voor anderen met een levendig voorstellingsvermogen (Leonardo da Vinci bijvoorbeeld) zit de kleine inktvlek vol figuren, waarvan men soort en hoeveelheid noteren kan.'²

Later werd dit idee verder ontwikkeld in de VS, Engeland, Rusland en Zwitserland.³ De Pool Szymon Hens verdedigde in 1917 zijn geneeskunde proefschrift. Hij had daartoe vijf jaar lang onderzoek gedaan bij scholieren, gezonde volwassenen, en geesteszieken in de psychiatrische kliniek van Zürich bij Eugen Bleuler. Hij zei duizend scholieren, honderd gezonde vrijwilligers en honderd geesteszieken te hebben getest met zijn acht vlekken. Hij schoof een reeks factoren naar voren die deze verbeelding konden beïnvloeden: leeftijd, geslacht, intelligentie, gevoelens, gezondheidstoestand, vermoeidheid, het seizoen, politieke gebeurtenissen, beroep, en *last but not least* de persoonlijkheid van diegene die de test afneemt.⁴

Rorschach, die eveneens bij Bleuler was gepromoveerd — op hallucinaties — heeft Hens in die periode ontmoet. Later ontwikkelde Rorschach vijftien platen en begon hij met het testen van zieken. Hens is de enige voorganger die Rorschach uitgebreid noemt.⁵

Leven en werk

Hermann Rorschach werd in 1884 geboren in Zürich, en deed er een deel van zijn studies geneeskunde. Het hospitaal van Bleuler was een wereldvermaard centrum voor psychiatrie en psychoanalyse. Rorschach werd er vanaf 1912 gepokt en gemazeld in de freudiaanse analyse (weliswaar zonder zelf in analyse te zijn geweest, hetgeen toen nog niet verplicht was om erkend te worden als psy-

Pagina uit *Klecksographien*.

1. Henri Ellenberger: *The life and work of Hermann Rorschach (1884–1922)*. *Bulletin of the Menninger Clinic* 1954; 18:177.
2. Alfred Binet en Victor Henri: *La psychologie individuelle*. *L'Année Psychologique* 1895;2:444.
3. Jan van Riemsdijk: *Geschiedenis en perspectieven van de Rorschach*. Utrecht: Bijleveld, 1967.
4. Szymon Hens: *Phantasieprüfung mit formlosen Klecksen bei Schulkindern, normalen Erwachsenen und Geisteskranken*. Zürich: Speidel & Würzel, 1917.
5. Hermann Rorschach: *Psychodiagnostik*. Bern: Bircher Verlag, 1921, p. 98.

choanalyticus). Hij publiceerde meerdere freudiaanse artikelen, zoals 'Uhr und Zeit im Leben der Neurotiker', waarin hij het idee ontwikkelde dat de belangstelling van neurotici voor klokken een weerslag is van het terugverlangen naar de moederborst, en dat het tikken van uurwerken het bijhorende kloppen van het hart vertegenwoordigt. In 1919 stichtte hij met vijf collega's de Zwitserse vereniging voor psychoanalyse, waarvan hij ondervoorzitter werd.

Freud lijkt Rorschach niet echt serieus te hebben genomen. Hij citeert hem niet één keer in zijn publicaties. Oskar Pfister, die het overlijden van Rorschach in 1922 aan Freud meldde, vroeg hem: 'Kunt u niet ook iets doen om dit bijzondere procedé, dat zoveel zou kunnen bijdragen aan de psychoanalyse, te verifiëren?' Freud antwoordde droogjes: 'De dood van Rorschach valt zeer te betreuren. Ik heb zelfs enkele woorden tot zijn weduwe gericht. Ik heb de indruk dat u hem als analyticus misschien wat te hoog inschat.'⁶

De test

Rorschach presenteerde zijn test destijds zeker niet als feilloos peillood voor de diepten van het onbewuste:

*Als methode om door te dringen tot het onbewuste is de test niet geschikt, althans, hij blijft ver achter bij andere methoden van dieptepsychologische methoden als droomduiding, associatieproeven, enzovoort. Dit komt doordat de test geen vrije schepping vanaf het begin voorstaat, maar een aanpassing aan extern aangeleverde stimuli vereist, een handelen van de *fonction du réel*. Toch kan de test de analyticus wel diensten bewijzen. Hij maakt het geregeld (en in de toekomst misschien altijd) mogelijk om de differentiële diagnose tussen neurose en manifeste of latente schizofrenie te stellen.'*⁷

Hij noemde zijn test 'een proef voor de interpretatie van toevallige vormen'.⁸ Het — inmiddels overbekende — testmateriaal bestaat uit platen met symmetrische vlekken, waarvan de helft in kleur. 'De proefpersoon krijgt de een na de andere prent in handen en krijgt de vraag: 'Wat zou dit kunnen zijn?''⁹ Rorschach benadrukt de eenvoud van het materiaal: 'Technisch is de test zo simpel — men kan ze toepassen met behulp van een tolk — dat men hem zowel kan gebruiken voor een primitieve neger als voor een hoogbeschaafde Europeaan.'¹⁰

Hoewel het primaire doel dus was het in kaart brengen van de verbeeldingskracht, dacht Rorschach ook dat met zijn techniek een inschatting van de intelligentie (met name concentratie) kon worden gedaan, evenals persoonlijkheidstrekken en -problemen als introversie of extraversie. Bij de interpretatie van de resultaten keek hij naar de inhoud (bijvoorbeeld 'vleermuis', of 'krachtlijnen'), maar ook en vooral naar de 'determinanten' van deze antwoorden — de waargenomen vorm (van de hele vlek of van een detail), de indruk van beweging ('twee dansende engelen'), en kleur ('van bloed', 'van mooie bloemen').

In 1918 breidde Rorschach zijn vlekkencollectie uit naar vijftien platen en begon hij met testen en schrijven. Binnen een jaar had hij een eerste versie, maar zijn voltooide manuscript werd door zes of zeven uitgevers geweigerd. In mei 1920 aanvaardde uitgeverij Bircher in Bern ten slotte zijn verhandeling — maar met slechts tien platen, waarvan de afdruk bovendien 'meer dan onbevredigend' was, aldus Ellenberger.¹¹ De platen waren verkleind, de kleuren klopten niet en van het uniforme zwart resteerden wisselende grijs tinten met vage vormen.

Foto uit Psychodiagnostik

Hermann Rorschach.

6. Ernst Freud en Heinrich Meng (red.): *Sigmund Freud-Oskar Pfister: Briefe 1909-1939*. Frankfurt: Fischer Verlag; 1963. 3 april 1922.

7. Rorschach, p. 113-114.

8. p. 11.

9. p. 12.

10. p. 88.

11. Ellenberger, p. 206.

Kinderschoenen

In de inleiding van zijn boek waarschuwde Rorschach al: 'Allereerst moet gezegd worden dat dit hele werk een voornamelijk empirisch karakter heeft. De theoretische onderbouwing ervan staat nog grotendeels in de kinderschoenen.'¹² Hij wijst ook later nog eens uitdrukkelijk op de beperkingen van de test:

Ze laat ons misschien mettertijd bepalen of een subject gezond dan wel neurotisch, schizofreen of organisch aangetast is. Soms kan men na het protocol niet uitmaken of de schizofrenie latent, manifest of in remissie is. Ogen-schijnlijk genezen catatonen kunnen slechtere resultaten hebben dan manife-ste gevallen. Geregeld ziet men een resultaat dat wijst op schizofrenie bij mensen waarbij men zelfs niet het flauwste vermoeden hiervan heeft in hun dagelijks leven, maar die bijvoorbeeld een schizofrene ouder, broer of zus hebben. Daarover moeten latere publicaties berichten.¹³

Zowel voor de auteur als voor de uitgever was *Psychodiagnostik* een teleurstelling. Er werd amper een exemplaar van verkocht, de paar recensies waren vijandig of hooguit onverschillig. Al snel na het verschijnen van zijn boek beschouwde Rorschach het zelf als verouderd: 'Hij had duidelijk nieuwe wegen ontdekt die de belofte inhielden van grootse wapenfeiten en successen. Zijn lot zou echter anders beslissen.'¹⁴ Rorschach overleed, 37 jaar oud en negen maanden na de publicatie van zijn boek, aan een buikvliesontsteking.

Eind jaren dertig werd de rorschachtest alsnog omarmd, met name door Amerikaanse psychologen, en met heel wat meer bravoure dan de ontwerper ooit zou hebben aangedurfd: 'De antwoorden op de rorschach zijn, zoals een droom, een koninklijke weg naar het onbewuste.'¹⁵

Diagnostische warboel

In haar commentaar op de publicatie van de correspondentie van Rorschach schrijft Mareike Wolf-Fédida: 'De discussies over de interpretatie van de test gaan steevast over de vraag: 'Is men degene die naar voren komt tijdens de test? Is men gelijk aan wat getoond wordt? Of geeft men misschien zaken prijs, al dan niet vrijwillig?''¹⁶

Wellicht moet men met Sartre zeggen dat 'de mens zich compleet uit in de meest onbeduidende en oppervlakkige handelingen — anders gezegd, er is geen smaak, tic, of menselijke handeling die niet onthullend is.'¹⁷

De volgende vraag is dan natuurlijk: *wat* onthullen ze? Rorschach begreep dat het niet vanzelfsprekend is dat gefantaseerde vormen zomaar iets vertellen over essentiële en permanente persoonlijkheidskenmerken. Hij schreef: 'Een echte instructie voor de berekening van de resultaten of zelfs een soort tabel kan niet worden gegeven.'¹⁸

De meeste psychologen en psychiaters die de test gebruiken, ontwikkelden hun eigen manier van interpreteren en baseren zich hierbij op verschillende stromingen. Ze lezen en citeren het boek van Rorschach zelden. Anders dan in de geschiedenis van de psychoanalyse geeft die veelheid aan opvattingen geen aanleiding tot gewelddadige conflicten, schisma's, excommunicaties of het tot psychiatrisch bestempelen van andersdenkenden.

Een van de twee voornaamste manieren om de rorschach te gebruiken is de psychoanalytische of 'dynamische'. Dit is sinds jaar en dag de dominante stro-

12. Rorschach, p. 9

catatoon: bewegingloos

13. p. 114.

14. Ellenberger, p. 190.

15. Robert Lindner: Content analysis in Rorschach work. *Rorschach Research Exchange* 1946;10:122.

16. Mareike Wolf-Fédida: La correspondance d'Hermann Rorschach de 1902 à 1922. *Psychologie Clinique et Projective* 2006;12:288.

17. Jean Paul Sartre: *L'Être et le néant*. Parijs: Gallimard, 1943, p. 656.

18. Rorschach, p. 113.

Een sessie met rorschachplaten in de jaren veertig.

Foto: Cornell Capa

ming in de Franstalige wereld — maar ze doet ook in de VS opgeld. Didier Anzieu, psychoanalyticus en hoogleraar aan de universiteit van Nanterre tot 1983, is een beroemd vertegenwoordiger van deze stroming. Zijn talloze malen herdrukte *Les méthodes projectives* was hét leerboek toen ikzelf in de jaren zestig psychologie studeerde. Men leest er bijvoorbeeld deze manier van interpreteren van plaat 6:

De universeel aan deze prent toegekende betekenis maakt hem tot seksuele prent *par excellence*. Het Grote detail bovenaan evoqueert een fallisch symbool, het Kleine in het midden een vaginaal. Een moeiteloze of zelfs euforische interpretatie van deze sneden toont een (hetzij vrouwelijke hetzij mannelijke) seksualiteit die is aanvaard en geïntegreerd in de persoonlijkheid. (Bijvoorbeeld: onderste helft van het Groot detail: een mooi en rijk dal omringd door ronde heuveltjes). Tekenen van seksuele problemen bij het subject: een weigering om te interpreteren, antwoorden met een angstige lading (bijvoorbeeld een in twee gesneden dier), een uitbreiding van de seksuele symboliek van eerdere prenten, vooral rondom die met een centrale lijn ('vuiligheden'). Groot detail beneden: hoofd van een koning = problemen met gezag, ambitieus. Middellijn: projectiel of schip dat aarde, zee of lucht doorklieft = paranoïde of homoseksuele neigingen. Klein heldergrijs detail in het midden: nest, eitje = infantiele regressie dan wel preoccupatie met de voortplanting.¹⁹

Plaat 6 van de rorschachtest.

19. Didier Anzieu: *Les techniques projectives*. Parijs: PUF, 1965, p. 82.

Nergens verwijst Anzieu naar studies die aantonen dat proefpersonen die ‘nest’ of ‘eitje’ zeggen, vaker infantiel zijn of worstelen met de voorplanting en hoe dat dan gemeten is. Als goede freudiaan ontcijfert hij vooral zelf ontwaarde analogieën en verbanden. Er is geen enkele bescherming tegen invloeden van buitenaf of willekeur — waartegen Hens in zijn proefschrift toch al duidelijk waarschuwt. Ook Anzieu schreef, alleszins redelijk, dat ‘dit type interpretatietests het gevaar van verzinsels of projectie door de psycholoog in zich draagt.’ Al vervolgde hij naïef dat ‘een voorafgaande persoonlijke psychoanalytische vorming noodzakelijk lijkt.’²⁰

20. Anzieu, p. 86.

Zaak-Outreau

Wat veel ernstiger is, is dat diagnoses nog steeds gebaseerd worden op de symbolische interpretaties van de rorschachtest. Vanaf 2001 speelde in Frankrijk de zeer geruchtmakende zaak-Outreau, waarin een vrouw tientallen dorpsgenoten beschuldigde van deelname aan een pedofiellenetwerk. Daarvan was geen sprake, en niemand is ooit veroordeeld wegens misbruik, maar de (ook als deskundige ingeroepen) psychologe Marie-Christine Gryson heeft altijd volgehouden dat haar rorschachtest had aangetoond dat een van de meisjes wel degelijk was misbruikt. ‘In de test was de thematiek van de spin allesoverheersend. Haar geest was geheel overwoekerd door dit beeld dat analoog is aan invasieve paniek, die lichamelijk beleefd werd door het slachtoffer,’ zo schreef ze over de affaire.²¹

21. Marie-Christine Gryson-Dejehansart: *Outreau: la vérité abusée*. Parijs: Hugo & Co, 2009, p. 119.

We weten niet op hoeveel prenten het meisje een spin zag — die Rorschach als een van de zeven ‘dooddoeners’ had beschreven voor plaat 10. Zou deze ‘deskundige’ het meisje ook gevraagd hebben wat haar eerdere emotionele ervaringen met spinnen waren? Arachnofobie is een frequente vorm van overdreven angst, die ook voorkomt bij meisjes die niet misbruikt zijn.

Psychometrie

De tweede belangrijke manier waarop de rorschach gebruikt wordt, is de psychometrische, het vaststellen van meetbare gegevens voor diagnostiek. Bekende vertegenwoordigers van deze school zijn Samuel Beck, Marguerite Hertz, Zygmund Piotrowski, David Rapaport en John Exner — die trouwens elk een verschillende manier van interpreteren voorstaan. In een onderzoek vroeg Hertz aan collega’s Beck en Bruno Klopfer (die de gevleugelde woorden sprak dat persoonlijke ervaringen statistiek overbodig maken) of ze haar duiding van de rorschach-antwoorden van een patiënte blind wilden ‘repliceren’. Hoewel Hertz in haar conclusie hoog opgeeft van de overeenstemming, blijkt welbeschouwd dat de drie tot geheel verschillende diagnoses kwamen. Beck bestempelt de vrouw als ‘neurotisch en depressief’, terwijl Hertz haar juist niet neurotisch vond. Klopfer benadrukte, als enige, conflicten met de vrouwelijke rol.²²

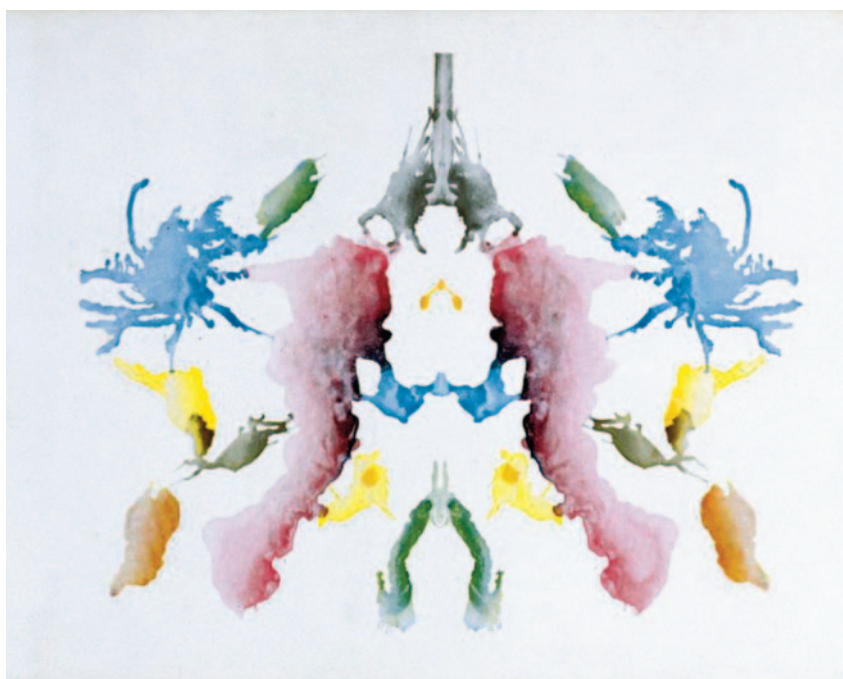
22. Marguerite Hertz en Boris Rubenstein: A comparison of three ‘blind’ Rorschach analyses. *American Journal of Orthopsychiatry* 1939;9:295–314.

Veel voorstanders van de psychometrische test menen dat ‘de rorschach leren is zoals piano leren spelen: het vereist flair en oefening, en maar enkelen die aan de opleiding beginnen zullen meesters worden.’²³

23. Theodora Alcock: *The Rorschach in practice*. Philadelphia: Lippincott, 1963; p. ix.

In de jaren zestig wilde John Exner daarom het gebruik van de test wat strenger maken. Hij schafte de tientallen bestaande systemen en begon met een radicale herziening van de manier van noteren en interpreteren van de test. Een halve eeuw na het origineel van Rorschach verscheen aldus zijn wijdverbreide *Comprehensive System*²⁴ — wat evenwel niet kon voorkomen dat er daarna nog diverse andere uitgebreide systemen verschenen. Jammer genoeg blijkt uit on-

24. John Exner: *The Rorschach. A comprehensive system*. New York: Wiley, 1974.

Plaat 10 van de rorschachtest.

derzoek dat zelfs met zijn strenge en ingewikkelde systeem psychometristen verschillende diagnoses afleiden uit identieke testresultaten.²⁵

In 2017 publiceerden Joni Mihura en Gregory Meyer van de universiteit van Toledo alweer een geheel nieuwe versie om alle voorgangers (onder wie Exner) overbodig te maken.²⁶ Men vindt er niettemin nog steeds allerlei beweringen die al duidelijk weerlegd zijn in onderzoek onder grote groepen patiënten en vrijwilligers, bijvoorbeeld wat betreft het idee dat *space responses* — het rapporteren van figuren in de blanco regio's, dus juist niet in de inktvlek — een 'neiging tot verzet' betekenen.²⁷

Wat is er mis?

Eind jaren negentig werd James Wood, werkzaam aan de universiteit van Texas in El Paso, geconsulteerd voor een kwestie in een voogdijszaak. Hij ontving verschillende getuigenissen dat de moeder geestelijk gezond, eerlijk en warm was. De rorschachpsycholoog daarentegen was tot de conclusie gekomen dat zij ernstig ontwricht was, een bedriegster, en niet in staat affectie te tonen. Deze uiteenlopende diagnoses waren voor Wood aanleiding om het gebruik van de test van naderbij te onderzoeken.

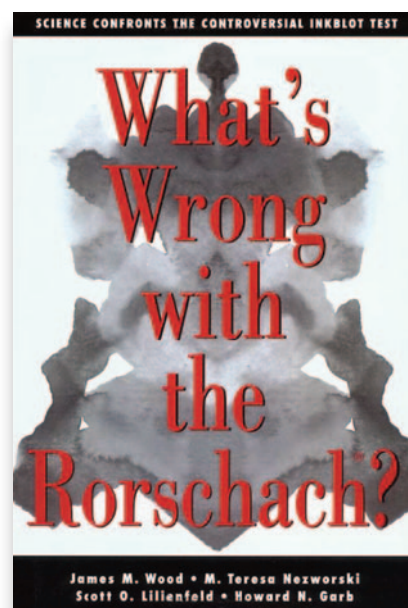
Na verschillende artikelen in grote wetenschappelijk-psychologische bladen, publiceerde hij in 2003 met een drietal collega's, Teresa Nezworski, Scott Lilienfeld en Howard Garb, een boek dat direct insloeg als een bom: *What's wrong with the Rorschach?* Zij bevestigden wat een groot aantal onderzoekers al voor hen hadden beweerd: de rorschachtest is niet 'betrouwbaar' (dat wil zeggen: er komen verschillende diagnoses bij meting van dezelfde persoon uit), niet 'valide' (de diagnoses passen weinig of niet bij wat men in de werkelijkheid waarneemt aan problematiek), en vrijwel waardeloos (men kan in bepaalde antwoorden wel aanwijzingen hebben voor een ernstige geestesziekte zoals schizofrenie, maar die kunnen door een vaardige psycholoog of psychiater zonder veel moeite worden vastgesteld zonder deze test).

Sterker, nader onderzoek heeft inmiddels wel aangetoond dat de test volstrekt

25. Adriana Lis e.a.: The impact of administration and inquiry on Rorschach Comprehensive system protocols in a national reference sample. *Journal of Personality Assessment* 2007;89:193–200.

26. Joni Mihura and Gregory Meyer (red.): *Using the Rorschach Performance Assessment System® (R-PAS®)*. New York: Guilford, 2017.

27. George Frank: On the validity of Rorschach's hypotheses: the relationship of space responses (S) to oppositionalism. *Psychological Reports* 1993;72: IIII–IIII4.

ongeschikt is voor gebruik in de rechtszaal en bij andere zaken waarin het oordeel van een deskundige wordt gevraagd.²⁸

De rorschachtest is daarnaast bijzonder pathologiserend — weinigen ontsnappen aan een etiket: narcist, afhankelijk, seksuele problematiek, homoseksueel, onderdrukt, enzovoort.²⁹

Wartaal

Hans Eysenck, een van de meest geciteerde psychologen van de twintigste eeuw, beschrijft in zijn autobiografie wat hij meemaakte tijdens zijn eerste baan, in het Maudsley-ziekenhuis in Londen. Hij ontmoette er een rorschach-enthousiasteling, die bij hem de test afnam en liet nakijken door een expert. Uitslag: Eysenck leed aan ernstige schizofrenie, veroorzaakt door onderdrukte homoseksuele impulsen. Hij zou niet in staat zijn te werken en zijn bovengemiddelde intelligentie op een constructieve manier te gebruiken. ‘Dit was nog maar het begin,’ schrijft Eysenck, ‘het verslag van vier pagina’s stond vol symptomen, diagnoses en psychiatrische wartaal. Blijkbaar kenmerkte dat mijn persoon.’³⁰

Desalniettemin, toen hij diensthoofd werd in het Maudsley liet Eysenck de rorschach in gebruik. Eind jaren veertig trok hij een Zwitserse deskundige van de test aan, Maryse Israel. In 1955 stelde hij haar en de andere gebruikers van de test voor om een behoorlijk onderzoek op poten te zetten. Hij verzamelde normale vrijwilligers en neurotici, die niet bekend waren in zijn ziekenhuis, en vroeg de testers om de individuen onder te verdelen in ‘normaal’ en ‘neurotisch’. Nadat dit helemaal verkeerd liep, besloot Eysenck het gebruik van de test stop te zetten.³¹

Barnum-effect

Personen die zich herkennen in de uitslag van een rorschachtest zijn wellicht slachtoffers van wat de befaamde psycholoog Paul Meehl het ‘Barnum-effect’ heeft gedoopt: het geloof dat bepaalde, meestal triviale eigenschappen speciaal op hen zelf van toepassing zijn, terwijl ze in feite over grote groepen mensen gezegd kunnen worden (‘wisselend humeur’, ‘neiging tot egocentrisme’).³² Het is de kern van het succes van de frenologie, grafologie, numerologie en andere pseudowetenschap.

Gebruikers van de rorschachtest geloven en doen geloven dat zij over een soort röntgenapparaat beschikken waarmee zij toegang krijgen tot het psychologische *hinterland*. Wanneer ze geconfronteerd worden met bezwaren tegen hun diagnostiek, reageren ze over het algemeen met een psychoanalytische klassieker: wij ontcijferen elementen van het onderbewustzijn die enkel wij kunnen ontcijferen. Voor wetenschappelijk gevormde psychologen is het hoog tijd om deze pagina om te slaan. Dat was dan ook het besluit van de Amerikaanse psychologische vereniging, die in 2000 aanraadde om alle op projectie gebaseerde technieken te schrappen uit de universitaire opleiding.³³

Jacques Van Rillaer is emeritus hoogleraar psychologie aan de Université de Louvain, Louvain-la-Neuve.

Een eerdere versie van dit artikel verscheen in *Science et pseudo-sciences* (april/juni 2018, p. 81–87) en in *Wonder en is gheen wonder* (lente 2019, p. 26–31).

Vertaling: Wietse Wiels.

28. William Grove, Christopher Barden, Howard Garb en Scott Lilienfeld: Failure of Rorschach-Comprehensive-System-Based testimony to be admissible under the *Daubert-Joiner-Kumbo* standard. *Psychology, Public Policy, and Law* 2002;8:216–234.

29. James Wood, Teresa Nezworski, Howard Garb en Scott Lilienfeld: Problems with the norms of the comprehensive system for the Rorschach. *Clinical Psychology: Science and Practice* 2001;8:397–402.

30. Hans Eysenck: *Rebel with a cause*. Londen: Transaction Publishers, 1990, p. 99.

31. Hamilton Gibson: *Hans Eysenck: the man and his work*. Londen: Peter Owen, 1981, p. 85.

32. Paul Meehl: Wanted — a good cookbook. *The American Psychologist* 1956; 11:263–272. P. T. Barnum was een Amerikaanse showman en poetsenbakker.

33. Chris Piotrowski: On the decline of projective techniques in professional psychology training. *North American Journal of Psychology* 2015;17:259–266.